

Gárgó Gábor

FILOZÓFIA, ESZMETÖRTÉNET, TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK¹

Reflexiók egy fiatal diszciplína helyéről és jövőjéről

Bence György 1993-ban vetette fel 'Márkus és a kulcsszavak' címmel megjelent programtanulmányában egy magyar történeti-politikai szótár gondolatát, amely az Otto Brunner – Werner Conze – Reinhart Koselleck-féle *Geschichtliche Grundbegriffe* koncepcióját és módszereit követné. Azóta a példaképpül választott munka hazájában számos elemző tanulmány készült, amelyek az említett, nagy részben Koselleck által tető alá hozott vállalkozás tanulságait is tudatosítva és továbbgondolva elmélkednek az eszmetörténet episztemológiai aspirációiról, illetve a humán tudományok között elfoglalt helyéről. Jóllehet a „Kis Magyar GG” mind ez idáig még nem valósult meg, tapasztalatok idehaza is adódtak az elmúlt évtizedben. E tapasztalatokat vetem össze a jelen cikk keretében a „Nagy GG” utáni német fogalomtörténeti kutatások egynemely elméleti kísérőszövegeinek téziseivel.

1. *A német példa* A németországi eszmetörténet-írás a megtett útra visszatekintve egyrészt a társadalomtörténeti kiinduló- és referenciapontban, másfelől a fogalomtörténeti spektrumban látja önnön főbb sajátosságait. A Günther Lottes által vázolt tipológia három fő paradigmát különböztet meg, melyek mindegyike abból az elégedetlenségből alakult ki, amely a nyugati társadalomtudományokban az 1960-as években jelentkezett a szellemi „Gipfelwanderung” módszertani egyeduralmával szemben.

A német modellben a társadalomtörténeti, illetve általában a társadalomtudományi nézőpont a meghatározó faktor: e felfogás értelmében az eszmetörténet elsősorban kísérleti terep az eszmék társadalomtörténetének megírására. Ez a szemlélet, ha nem is szakít a korábbi leszármazási rendekkel, amelyek a német eszmetörténetet egyfelől az európai politikai filozófiából², másfelől kitüntetetten a német szellemi történeti tradícióból – a klasszikus német idealizmus, a történeti iskola és Wilhelm Dilthey öröksége nyomán – eredeztették³, mindazonáltal jelenlegi tudományrendszertani helyét határozottan a történettudományhoz közelíti. Ugyanakkor ezzel együtt jár, hogy az irodalomtudomány „eszmetörténetének” (a komparatistikának) kérdéseire kevesebb figyelem irányul, az eszmetörténészek ellenben felhasználják az eredményeket az irodalmi fogalomkritika területén.⁴ Az angolszász kutatások, mondja Lottes, önálló tudományággá fejlesztették az eszmetörténetet, amely náluk intézményesen a politikatudomány, a történelem és a filozófia „koordináta-rendszerében” helyezkedik el. Az irányzat szerzői önreflektáló szövegeikben szívesen hivatkoznak arra, hogy döntő ösztönzéseket a filozófiától, közelebbről John Austin beszédaktus-elméletétől kaptak. Végül, a francia

¹ A jelen tanulmány az F031876 számú, „A magyar politikai eszmetörténetért” című OTKA kutatási program keretében készült.

² Lásd pl. Beyme, Klaus von, *Politische Ideengeschichte. Probleme eines interdisziplinären Forschungsbereiches*, Tübingen, J. C. B. Mohr, 1969.

³ Schröder, Susanne, *Komparatistik und Ideengeschichte. „History of ideas” und Geistesgeschichte in ihrem Einfluß auf die internationale Komparatistik*, Frankfurt/Main – Bern, Peter Lang, 1982. 10. skk.

⁴ Fricke, Harald, 'Begriffsgeschichte und Explikation in der Literaturwissenschaft', In: Gunter Scholz, hrg., *Die Interdisziplinarität der Begriffsgeschichte*, Hamburg, Felix Meiner, 2000. (Archiv für Begriffsgeschichte), 67–72. o.

eszmétörténet eredményei az *Annales* módszertani törekvéseiből (a mentalitástörténetből) és a nyelvészeti-szociológiai strukturalizmusból táplálkoznak.⁵

E tekintetben a magyar kulcsszóprogram teljes szinkroniát mutat a német önértelmezéssel. Bence György említett tanulmányában perspektivikusan is mindvégig a magyar társadalomtörténet művelőit nevezte meg, mint elsődleges célközönséget. Emellett az elmúlt évek is igazolták azt a vállaltan szűkre fogott kutatási horizontot, amelyet Dietrich Busse és Wolfgang Teubert vonatkozó fejtegetései nyomán „lexikográfiai csőlátás”-nak nevezhetünk: nemigen történt ugyanis olyan látványos fejlemény a magyar retorikatörténeti avagy diskurzusanalitikai kutatásokban, amelyre (a nemzetközi szakirodalom javaslatait követve) a szóközpontú megközelítés esetleges diskurzustörténeti kiszélesítését, alapozni lehetne. Így marad első lépésként, minden korlátja ellenére a biztos módszer: „Ha egy lexémát választunk kutatásunk tárgyának, akkor a szövegkorpusz mintegy magától összeáll: mert azok (és csak azok!) a szövegek tartoznak hozzá, amelyekben a lexéma előfordul”.⁶

Továbbá a magyar eszmétörténeti kutatások, számomra legalábbis úgy tűnik, genetikusan avagy tudományrendszertanilag is leginkább a német önértelmezésnek a nyelvén írhatók le, érthetők meg. Aligha volna igazolható ugyanis az önálló magyar filozófiai hagyomány hiányában, e meginduló magyar eszmétörténeti kutatások példájával az amerikai iskola megteremtőjének, a *Great Chain of Beings* szerzőjének, Arthur O. Lovejoy-nak (később mások által sokat módosított) tézise, aki a maga vállalkozását sajátos filozófiai programként ragadja meg. Lovejoy módszertani kiindulópontja értelmében az egyes gondolkodók filozófiai univerzuma olyan eszme-elemekből épül fel, amelyek önálló életére, történetére rákérdezni értelmes és megoldható feladat: „Az eszmétörténész megkísérel, hogy [ti. az egyes filozófiai rendszerek között fennálló] felszíni különbségek alá, a közös fogalmi, fogalomszerű avagy érzésszerű alapösszetevőikig hatoljon.”⁷

Itthon nem beszélhetünk az angol vagy a francia paradigma értelmében a nyelvészeti avagy az irodalmi hermeneutikai kutatások belülről meginduló ösztönző hatásáról sem. Természetesen számtalan példáját adhatjuk az utóbbi időkből a fundamentálonológia, a hermeneutika, a posztstrukturalizmus, a diskurzuelméletek, a történeti szemantika, a narratológia, a mikrotörténelem stb. eszköztárának az adaptációjára az irodalmi műértelmezés és a történeti leírás terén. Mindeme kísérletek azonban elsősorban hazai előzményekkel egyáltalán nem rendelkező külföldi módszereknek egyéb, nem (vagy csak félig) tudományos – kultúrpolitikai, könyvkiadási – szempontokkal is összefüggő átültetésének és kipróbálásának tekinthetők. E trendek változhatnak és változnak is: ezzel szemben a magyar társadalomtörténet kutatásának *saját* hagyománya kétségkívül mindig eleven és hozzáférhető marad. Ezért az utóbbira támaszkodó eszmétörténeti kísérleteknek az a nagy előnye, hogy a külföldi iskolázás megkerülhetetlen tanulságai mellett legalább a lehetőségfeltételei megvoltak-megvannak a saját tradícióból való kiindulásnak. Kérdés, hogy mindezzel tudatos-sággal mindmáig miért nem került sor, és hogy egyáltalában sor kerülhet-e.

2. *Filozófia és eszmétörténet* A szakirodalomban nagyjából egyetértés uralkodik abban a tekintetben, hogy az eszmétörténet a filozófiából nő ki avagy ágazik le. Ha filozófiatörténet nem volna, eszmétörténet sem lenne. Bizonyos filozófiai-filozófiatörténeti kérdésfeltevések számára munka-

⁵ Lottes, Günther, „The State of the Art”. Stand und Perspektiven der „intellectual history”, In: Frank-Lothar Kroll, hrg., *Neue Wege der Ideengeschichte*. Festschrift für Kurt Kluxen zum 85. Geburtstag, Paderborn–München–Wien–Zürich, Ferdinand Schöningh, 1996. 27–28. o., részletesebb kifejtése Veit-Brause, Irmeline, „Die Interdisziplinarität der Begriffsgeschichte als Brücke zwischen den Disziplinen”, In: Gunter Scholz, hrg., *Die Interdisziplinarität der Begriffsgeschichte*, Hamburg, Felix Meiner, 2000 (Archiv für Begriffsgeschichte), 17. skk.

⁶ Busse, Dietrich-Teubert, Wolfgang, „Ist Diskurs ein sprachwissenschaftliches Objekt?”, In: Dietrich Busse-Fritz Hermanns-Wolfgang Teubert, hrg., *Begriffsgeschichte und Diskursgeschichte. Methodenfragen und Forschungsergebnisse der historischen Semantik*, (Opladen), Westdeutscher Verlag, 1994. 19. o.

⁷ Lovejoy, Arthur O., *Die große Kette der Wesen*. Übst. v. Dieter Turck, (Frankfurt/Main), Suhrkamp, 1993. 11. skk. Az idézet: 13. o.

eszköz az eszmetörténet. Lovejoy azt ismerte fel, hogy a filozófiatörténet egyes problémáit tárgyi hívószavak mentén is el lehet rendezni, míg Gunter Scholz arra utal, hogy a fogalomtörténeti kutatás a filozófiában azzal a belátással kezdődött, hogy egy összefüggő fogalmi rendszer definíciók alapján nem, ellenben a különböző kontextusok fogalmi használatán keresztül megvilágítható.⁸

Filozófia és humán szaktudományok eszmetörténeten keresztül létrejövő kölcsönhatásának természetét és funkcióját illetően számos nézet található a szakirodalomban. A nézőpontok között megítélés szerint akkor igazodhatunk el, ha világosan megkülönböztetjük azt a két fő sémát, amely egymással nem feltétlenül kompatibilis, ám amely sémák elemei mégis szinte valamennyi itt idézett szakirodalmi szerzőnél egymással elegyedve fordulnak elő. E két felfogást a továbbiakban nyomkövetőnek és transzfúziósna nevezem.

A nyomkövető séma értelmében a filozófia mintegy meg- vagy kitermeli a maga fogalmait, amelyeket azután a társadalomtudományok – a természettudományokkal ellentétben vonzódván az asszociációkban gazdag nevekhez⁹ – átvesznek, áthasonítják, és a maguk eszközeivel ismertté, s ezáltal a kollektív tudat részévé teszik őket. Az eszmetörténet ebben a jelentésében a fogalmak lélekvandorlásának nyomon követési folyamata.

Mivel mind a filozófiának, mind pedig az eszmetörténetnek van egy közös vonása, nevezetesen hogy mindkettő vizsgálatainak tárgyát képezheti a társadalomtudományok nyelve, ezért a szakirodalom hajlamos az eszmetörténetnek a filozófiához hasonló interdiszciplináris jellegét hangoztatni. E közös jegy alapján a kutatók előszeretettel ismerik el az eszmetörténetnek az önállóságra, sőt a szintetizáló vagy integratív tudomány státuszára formált igényét – a közte és a filozófia között meglévő nagy különbségektől eltekintve. Ezek közül itt csak kettőt emelnék ki további megfontolás végett. Egyfelől aligha tartható az az álláspont, hogy az eszmetörténet esetében filozófiához (és a régebben intézményesedett szaktudományokhoz) hasonlóan beszélhetünk „a tudás testéről”.¹⁰ Másrészt nagy különbség, hogy a filozófia nem feltétlenül a szaktudományok módszereivel vállalkozik a tudás szintetizálására, míg az eszmetörténet csak a történettudomány kebelén belül pályázhatna önálló, esetleg átfogó megismerésre.

Susanne Schröder kérdését, miszerint szükséges rossz-e az eszmetörténet, csak segédtudomány, avagy több ennél, ugyanúgy tipikusnak tekinthetjük, mint a rá adott választ. Eszerint, ha a filozófiatörténet rendszerek története, akkor az eszmetörténet ezek egységeivel foglalkozik. Végtelen rendszer lehetséges, de a filozófiai eszmetörténet az eszmék véges számú elemét vizsgálja. Ezek a fogalmak hozzák érintkezésbe a filozófiát a rokon tudományokkal, ezek válnak *kollektív* fogalmakká, és ezért az eszmetörténet egyfajta „Wissenschaft vom Menschen”-ként érthető meg. Mivel a „szellemtudományok” a szétválasztási tendencia miatt képtelenek egymás között közvetíteni és szintetizálni, az eszmetörténetet váltó szerepet tölthet be, és ezért szükség van önálló eszmetörténetre.¹¹

E felfogás nagy hátránya a másik sémával szemben, hogy nehéz volna sorolni, mely konkrét, nagy eszmetörténeti művekben valósult meg a nemzeti kultúra egészének átfogó szemlélete. Inkább a transzfúziós séma alkalmazásával találkozhatunk a kézzelfogható kutatások területén. Eszerint a filozófia által kimunkált kontextualista nézőpont nem egyszerűen rivális módszer, hanem általánosan érvényre juttatandó ismeretkritikai beállítódás.

Régóta jelen van a kérdés a szakirodalomban, mennyiben kell az eszmetörténetnek kritikai szempontokat érvényesítenie. Arthur O. Lovejoy még úgy tartotta, hogy az eszmetörténet desk-

Világosság
2002/4–5–6–7

Gángó Gábor:
Filozófia,
eszmetörténet,
társadalom-
tudományok

⁸ Scholz, Gunter, 'Vorwort', In: uo, hrg., *Die Interdisziplinarität der Begriffsgeschichte*, Hamburg, Felix Meiner, 2000. (Archiv für Begriffsgeschichte), 10. o.

⁹ Lübke, Hermann, 'Begriffsgeschichte und Begriffsnormierung', in: Gunter Scholz, hrg., *Die Interdisziplinarität der Begriffsgeschichte*, Hamburg, Felix Meiner, 2000. (Archiv für Begriffsgeschichte), 32. skk.

¹⁰ Veit-Brause, i. m., 21. o.

¹¹ Schröder, i. m., 7. skk.

riptív tudomány: jellemzője, hogy ideaelemeknek nagyobb csoportok kollektív gondolkodásában való fellépésével és hatásával foglalkozik. Ezzel már követője és népszerűsítője, George Boas sem értett teljesen egyet, és interpretációjában a hangsúlyt e kollektív meggyőződések hitjeligére helyezve az eszmetörténet kritikai mozzanatát emelte ki.¹² A legújabb szakirodalomban Mark Bevir ugyanezen álláspont mellett kötelezi el magát, amennyiben *The Logic of the History of Ideas* című művében szándékai szerint a hermeneutika fenomenológiai és deskriptív megközelítési módja helyett logikai-normatív elemzését nyújtja az eszmetörténetnek, és az eszmék változását hitek váltására vonatkozó dilemmaként ragadja meg.¹³ E felfogás alapvetően egy másik sajátosságon, vagyis a közkeletű fogalmak és igazságok megkérdőjelezésén keresztül rokonítja az eszmetörténetet a filozófiával. Képes beszéddel szólva, a filozófiai fogalomtörténet ebben az esetben olyanvalami, mint a nullás vér, amelyet regenerációs céllal át lehet ömleszteni a többi társadalomtudomány ereibe, mely ellen adott esetben a magukat erejük teljében érző diszciplínák természetesen erőteljesen tiltakozhatnak.

Megfontolandó, mi a helyzet akkor, ha – mint Magyarországon – létezik filozófiai kultúra, de nem létezik erőteljes nemzeti filozófiai hagyomány, azaz olyan tradíció, amely önszemléletében vállalja-hangsúlyozza, a kívülállók előtt pedig le sem tagadhatja nemzeti jellegét. Ebben az esetben a meglévő, de nem törzsökös filozófiai kultúra nyomást gyakorol a társadalomtudományokra. A nemzeti gyökerek nélküli, nyugat-európai filozófiákon iskolázott magyar filozófia ösztönözte eszmetörténet ezen túlmenően azonban szükségképpen kritikai, sőt, egyenesen destruktív is kell, hogy legyen. Visszajára fordul ugyanis a nyomkövető beállítódás, mert ebben az esetben a nemzeti társadalomtudományok által leírt kollektív tudattartalmak, kulcsfogalmak eredetét kell vizsgálni. Az ilyen vizsgálatok pedig e fogalmak forrását alighanem az angol és francia társadalomelméletben vagy a német filozófiában találják meg, és így a receptivitás problémájával, illetve egy relatív, kontextuális eredetiség fenoménjével szembesítenének.

3. *Kritikai eszmetörténet és a kulturális emlékezet* Visszatérve az eszmetörténet hazai alapozásának problematikájához, induljunk ki abból a felismerésből, amely határozottan hangot kap az újabb irodalomban, miszerint is a „Vissza a »kis« szövegekhez!” módszertani jelszó termékenyítően hatott ugyan a kutatásokra, de tiszta formában sohasem valósult meg. Günther Lottes ennek két okát jelöli meg: nézete szerint az intézményes háttér, azaz az egyetemi oktatás megkerülhetetlen klasszikusszöveg-igényénél is fontosabb az, hogy a filozófiai gondolkodás, amely a kulturális tradícióhoz mindig önnön aktuális kérdésfeltevéseinek irányából közelít, nem állhat meg a kontextus rekonstrukciójánál.¹⁴

E nézőpontból a hazai viszonyok két tekintetben is sajátosak. Egyfelől nálunk nem beszélhetünk a szó skinneri stb. értelmében vett „nagy” szövegekről. A magyar hagyomány a 20. század elejéig akárcsak egyetlen olyan textussal sem rendelkezik, amely európai viszonylatban századokon átívelő párbeszéd résztvevőjévé vált volna, és olyan is alig-alig akad, amely egy efféle párbeszédbe való bekapcsolódás, az európai tradícióhoz való érdemi hozzájárulás szándékával készült volna (függetlenül attól, hogy e szándék valóra vált-e, avagy sem). Ebből is következik, hogy hermeneutáink, interpretátoraink, társadalomtörténészeink mindig is érvényesítettek történeti-kontextualista módszereket munkájuk során. Azonban e módszerek alkalmazása soha nem vált oly mértékben bevallottá vagy tudatossá, hogy az az eszmetörténet mint diszciplína hazai kialakulásához vezethetett volna el. Az eszmetörténetileg releváns magyar szöveghagyomány (elsősorban a politika kérdéseivel foglalkozó korpusz) ugyanis – nélkülözvén a filozófiailag igazán érdekes vagy eredeti elemeket – sem

¹² Boas, George, *The History of Ideas. An Introduction*, New York, Charles Scribner's Sons, 1969.

¹³ Bevir, Mark, *The Logic of the History of Ideas*, Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1999. ix.

¹⁴ Lottes, i. m., 28–29. o.

nem alkalmas egy önálló magyar filozófia megalkotására vagy újjáalkotására, sem nem keltette fel a hazai szakfilozófusok érdeklődését. Mivel nemzeti filozófia Magyarországon nem létezett, nem aspirálhatott arra, hogy a mindenkori ember vagy közösség önmegértését kifejezésre juttassa. Ennek az igénynek is az irodalom (a szépirodalom, az esszé és az irodalomtudomány) és a történetírás ment elébe. Ám, másfelől, 19. századi kialakulásának és differenciálódásának történeti körülményeiből következően, a magyar irodalmiság (a történettudományt is beleértve) a szakmai feladatokon túl ismeretesen közösségformáló és politikailag cselekvésértékű feladatokat is magára vállalt. Mivel a politikai szuverenitás hiányát pótló-ellensúlyozó kulturális szuverenitást akarta megteremteni, a kulturális emlékezet hordozóihoz érhető okokból elsősorban nem interpretatív (és ennek részeként: ismeretkritikai) igényrel, hanem érdek- és szükségletorientáltan¹⁵ közelített. Az integratív tudományok Magyarországon önnön vállalt „magasabb” rendeltetésük beteljesítését hiúsították volna meg, amennyiben maguk munkálnak ki és juttatnak érvényre kritikai módszereket, amelyekkel csak feszegetni-szagatni lehet azokat az eszmei-fogalmi kötelékeket, amelyek összetartják a nemzeti identitás szempontjából oly kitüntetett és olyannyira megterhelt kulturális hagyományt.

4. Az *interdiszciplinaritás jelszava* Amint arról már szó esett, az eszmetörténetre mintegy rá-hagyományozódott az interdiszciplinaritás címkéje. Mindezen megfontolások az eszmetörténet lehetséges hazai státuszára irányítják a figyelmet. Egyfelől problematikus, hogy az eszmetörténet önálló tudomány-e egyáltalán, avagy lehet-e efféle. Másfelől tisztázásra szorul, mi a viszonya az új jövővénynek a hosszú múltra, nagy hagyományra visszatekintő társadalomtudományokhoz. Jóllehet a jog, a néprajz és a szociológia területén nem vagyok kompetens, talán nem tévedek nagyot, ha megkockáztatom a megállapítást: a kollektív önismeret összegző kifejezésének igényével a magyar humán tudományok között hagyományosan és elsősorban az irodalomtudomány és a történettudomány lépett fel. E tudományágakban nyilvánul meg legtisztábban, két évszázados gyakorlatra támaszkodva, a belső önreflexió és a nemzeti-paradigmatikus jelleg.

Mivel az eszmetörténet egyik feladata a tudományágak közötti közvetítés, a párbeszéd előmozdítása lehet, mindenekelőtt néhány megjegyzést teszek vezető társadalomtudományaink egymással folytatott kommunikációjáról. Amennyire ez az általam művelt korszak, azaz a modern politikai és tudományos nyelv kialakulása szempontjából döntő 19. század kutatásának állása alapján kivethető, a magyar történet- és irodalomtudomány jelenkori képviselőinek jelentős része elég kevés hajlandóságot látszik mutatni arra, hogy a kulturális emlékezet másik nagy, rivális letéteményesét az interdiszciplinaritás jelszavának hangoztatásán túlmenően, ténylegesen is rokon tudományként kezelje. Ez nem egyedülálló jelenség: amint Gunter Scholz fogalmaz, azzal együtt, hogy „jogos a tudományok egyben tartásának a követelése abból az aggodalomból kifolyólag, hogy minden haladás a specializálódás útján visszalépés is egyben, és egyoldalúsággal terhelt”, mindazonáltal „az interdiszciplinaritás gyakran csupán ürügy marad, amelyet programokban és elvi vitákban hangsúlyval kiemelnek ugyan, de amelyen a tényleges tudományos munkában gyorsan elfelejtene.”¹⁶ Nem is annyira a tényleges tudományköziség gyakorlatának a hiánya a feltűnő, hanem inkább az, hogy vezető társadalomtudományaink kebelében meg is szűntek az erről folytatott diskusziók, amelyek még az 1960-as években, minden elméleti körítés nélkül is, napirenden voltak.

Ismeretes Gilbert Ryle szellemes enumerációja azon nem éppen hízogó jelzőket illetően, amelyeket filozófia és formális logika rokon tudományainak képviselői egymásra alkalmazni szoktak.¹⁷

Világosság
2002/4–5–6–7

Gángó Gábor:
Filozófia,
eszmetörténet,
társadalom-
tudományok

¹⁵ Az 'Erinnerungsinteresse' és 'Erinnerungsbedürfnis' fogalmihoz vö. Lottes, i. m., 29., aki a maga részéről Jan Assmanra hivatkozik.

¹⁶ Scholz, i. m., 9. o.

¹⁷ Ryle, Gilbert, 'Formális és informális logika', In.: Irving M. Copi – James A. Gould (szerk.), *Kortárs-tanulmányok a logika-elmélet kérdéséről* (Ford. Bánki Dezső, Dajka Balázs, Faragó Szabó István et al.), Gondolat, Budapest, 1985. 379. o.

A jelen sorok szerzőjének, némileg hasonlóképpen, többször alkalma nyílt már elgondolkodni hazai integratív tudományaink egymásról alkotott képéről. Történezeinktől nem egyszer hallottam a „szaktörténész vagyok, nem irodalmár” kifejezést, amely legalább kettős elhatárolódást fejez ki. Kifejezi egyfelől a történész idegenkedését a 19. századi szépirodalmi szövegek történeti forrásként való felhasználásától, a történeti leírásba való integrálásától. Ez lényegében véve egyet jelent azon problémákkal való konfrontáció lehető elkerülésével, amelyet az efféle szövegek forrásként történő használata felvethet. Pedig ezek kezelése alighanem ugyanúgy kidolgozható volna, mint a primer és szekunder (elbeszélő) források kanonizált és kötelezően elsajátítandó kritikájának módszertana. S megfordítva, az idézett mondás kifejezi történezeink idegenkedését minden olyan, a 19. századi magyar történelemre vonatkozó gondolati konstrukciótól, amely nem vagy nem kizárólag a kanonizált forrásbázisra épül, kijelentései nem arra visszavezetve verifikálhatók.

Az irodalomtudomány szakterületén tevékenykedő tudósok ugyanakkor gyakran hangoztatják az „irodalomtörténész vagyok, nem pedig levéltárazó történész” önértelmezést. Ennek értelmében az irodalomtörténész elfogadja ugyan vizsgálódásai és szintéziskísérletei háttéréül a történettudománynak a korszakra vonatkozó eredményeit, ám lemond arról, hogy tárgyát a történeti forráskritika eszközeivel is szemügyre vegye, mielőtt ítéletet alkotna róla. A köztörténet az irodalomtudomány számára háttér, amely előtt a nemzeti hagyomány szubsztantív tartalmát kifejező irodalmi folyamatok lejátszódnak. A történettudomány számára az irodalmi fejlemények ezzel szemben sallangok az adott korszakon, amelyekről a „meghatározó” politika-, gazdaság- vagy társadalomtörténeti folyamatok kulturális kísérőjelenségeiként ad számot. Kérdéses, hogy az eszmetörténetben rejlő közvetítő szerepre mennyiben tartanak társadalomtudományaink igényt, ha egymáshoz való viszonyukat fogadatlan prókátorok nélkül is a diszciplináris izolacionizmus jellemzi.

5. *Történettudomány és eszmetörténet: reifikáció és kritikai attitűd* Bence György hármast jelölt meg a magyar fogalomtörténeti kutatások számára, a rangsor avagy hangsúlyok kérdést nyitva hagyva: „A kulcsszóprogramnak tehát – külföldi mintáihoz hasonlóan – három célja van. Az első az eszmetörténet önálló kutatási területként való művelése. [...] A második: segédeszközöket nyújtani a szorosabb értelemben vett társadalomtörténetnek. Végül azt reméljük, hogy kutatási eredményeink mintegy korrektívumául szolgálnak majd a történetírásban a mai társadalomtudományi vagy társalgási nyelv kritikátlan használatából fakadó anakronizmusoknak.”¹⁸

Mindenekelőtt arra kérdezek rá: mennyiben lehet a nálunk óhatatlanul kritikai jellegű eszmetörténet a történettudomány segédtudománya?

A történettudomány, s így közöttük a magyar történettudomány képviselői ritkán lépnek fel kutatási tárgyukra vonatkozó fogalomkritikai igénnyel. A magyar történetírói hagyomány is mélyen és meghatározottan anti-diszkurzív – igen erős a vonzódása ahhoz az eljáráshoz, amit George Boas *reifikációnak* nevez. E tézis értelmében a történeti leírás során az események dologi jellemzőket vesznek fel: minőségeket, attribútumokat. Az események úgy történnek, mintha egy cselekvő okozná őket; a tulajdonságok úgy vonatkoznak a tárgyra, mintha tulajdonságai lennének.¹⁹ Ahogy Reinhart Koselleck fogalmaz egy előadásdiológusban, melyet Hans-Georg Gadamerrel folytatott: a történettudós számára a szövegek csak tanúk, amelyekből egy olyan valóságot épít fel, amely a szövegek mögött van. Szövegen kívül tényállást konstruál, még akkor is, ha szöveges eszközökkel teszi. Bármilyen ironikusan is hangzik, a történész a szellemtudományok művelői között a legkevésbé a szövegek embere. Olyan kijelentésekben beszél egy adott történeti periódusról, amely kijelentés abban a pe-

¹⁸ Bence György, 'Márkus és a kulcsszavak', In: *Lehetséges-e egyáltalán? Márkus Györgynek – tanítványai*, Atlantisz, Budapest, 1993. 89. o.

¹⁹ Boas, i. m., 31. skk.

riódusban lehetetlen lett volna. Nem vesz tudomást arról, hogy bizonyos nyelvi vagy szövegeredetű konfliktusok, szakadékok, diszkontinuitások csak nyelvi eszközökkel tárhatók fel.²⁰

Így reifikálja a magyar történettudomány a képlékeny, csupán a maguk diszkurzív hagyományában megragadható eseményeket, mint az államalapítás avagy 1848-49 története. Tulajdonképpen teljes joggal: a történetírás mindig is az emlékezés és példaadás kollektív tudatformáló céljainak rendelte alá a történeti megismerés eszközeit. „Ha a világ értelmezésének vége – mondja Adorno –, és arról van szó, hogy megváltoztassák, akkor búcsút vesz a filozófia, s a búcsúzaskor ott maradnak a fogalmak, és képpé változnak.”²¹

Mármost látszólag az eszmetörténet, mint segédtudomány éppen arra szolgálna, amire például a paleográfia, hogy tudniillik a történész egy adott szó helyén ne olvasson mást, mint ami ott áll. Azonban az a bökkenő, hogy míg a paleográfia olyan eszköz a történész kezében, mint a természettudóséban a mikroszkóp, addig az eszmetörténet nem. A paleográfia, numizmatika, heraldika stb. csupán hozzájárulnak ahhoz, hogy a történész felismerje és ekként vagy akként azonosítsa azt a dolgot, amelyről ítéletet készül alkotni. E segédtudományok a történész által előállított szerszámok, amelyek igazodnak a történelem reifikált szemléletéhez. Az eszmetörténet ezzel szemben a filozófia által a történettudományra oktrojált kritikai nézőpont, amely nem a dolgokra, hanem az ítéletekre vonatkozik, és arra kényszerítené a történészt, hogy szakítson tárgya dologként való szemléletével, és azt újfent fogalomként vegye szemügyre.

6. *Az eszmetörténet mint önálló tudomány?* Fordítsuk meg a kérdést: mennyiben fér össze egy eszmeközpontú történelem konstrukciója a reifikációs hajlammal és a kollektív mandátummal? Milyen nehézségek merülnek fel, ha az eszmékben akarjuk lehorgonyozni a magyar történelem kontinuumát? Kontrasztív példaként tekintsünk egy jelenleg érvényes trendet.

Az a történelemszemlélet, amely napjainkban a kollektív tudatformálás feladatát hivatott betölteni, az államalapításban és a kereszténység felvételében találja meg minden történetiszemlélet alapfeltételének, a kontinuitásnak a fő referenciapontját. E megoldásnak számos nehezen elvitatható előnye van még akkor is, ha a források interpretálásának problematikájától eltekintünk. Az egyik korábbi nézőpontnak, a politikai szuverenitás hiányára fájdalmasan ráutaló szabadságküzdelmeknek a folytonosságélvét elvetve, arra a mozzanatra helyezi a hangsúlyt, amely a magas politikától a mindennapi életig egyaránt jelen van: a kereszténység tényére. Ezáltal e diskurzus olyan referenciapontot talált, amely a politikum és a társadalmiság szféráját a személyiség intimitásától kezdve az *antemurale* összeurópai nagypolitikai grandiozitásáig áthatja. További előnye, hogy a barát-ellenség, kívül-belül stb. ellentétpárjának tekintetében, melyet Koselleck minden lehetséges történelem (*Historik*) előfeltételének nevez²², világosan állást foglal anélkül, hogy a magyar történelem ellenpólusát a szomszédoknál keresné, mint a kuruc-labanc fogalom pár vagy a kultúrfőlény-gondolat.

Ezen túlmenően: míg a függetlenségi küzdelmek fölől nézett történelem az 1526 előtti időkről a maga folytonosságában nem tud számot adni (legfeljebb a „Régi dicsőségünk...” naív nosztalgijával), addig az államiság-kereszténység kettős pilléréhez kötött konstrukció az abszolút kezdethez horgonyoz le. Az, amit a honfoglalásról tudunk, az az „apák és fiúk” elve alapján felzárkóztatható, integrálható, a *miértre* vonatkozó kérdés pedig felrepíthető a transzcendenciába, amely minden szaktudomány kompetenciáján kívül esik.

²⁰ Koselleck, Reinhart – Gadamer, Hans-Georg, *Hermeneutik und Historik*, Heidelberg, Carl Winter – Universitätsverlag, 1987. 26. o.

²¹ A *Zur Metakritik der Erkenntnistheorie* című tanulmányból idézi Schmid Noerr, Gunzelin, *Gesten aus Begriffen. Konstellationen der Kritischen Theorie*. (Fischer Wissenschaft), (Frankfurt/Main), Fischer, 1997. 14. o.

²² Koselleck, i. m., 14. skk.

Ugyanígy kétségbevonhatatlanok az elmélet előnyei a másik riválissal, a régiókban, centrum-perifériában, zsákutcában stb. gondolkodó *Rückständigkeitsdiskurssal* szemben. A „hátramaradottság”-ra utaló, a „megkésettség”-et igazoló tények kétségkívül nehezen kezdhették ki, már amennyiben elfogadjuk azt az aufklerista premisszát, hogy elmaradottnak lenni annyit jelent, mint bizonyos nyugat-európai eredetű intézményekben és javakban később részesülni: később alapítani egyetemet, később törölni el a jobbágyságot, később építeni állandó hidat stb. Az elmélet nagy hátránya viszont a negatív asszociációs horizont, a kollektív tudatra gyakorolt csüggesztő hatása. Szent István országa felől nézve a kérdést viszont az elmaradottság elszomorító fogalma egyszerre irrelevánssá válik: a fejlett, közepesen fejlett, fejlődő vagy hátramaradt kereszténység gondolata nonszensz.

A Szent István-i konstrukcióra való (újbóli) ráatalálás és annak kidolgozása kétségkívül a magyar történettudomány nem lebecsülendő integratív potenciálját bizonyítja. Másfelől, ebből a nézőpontból jól láthatók azok a nehézségek, amelyekkel az eszmetörténetnek szembe kell néznie, amennyiben „maga is történelem”²³ akar lenni. A kontinuum követelménye például aligha volna egykönnyen teljesíthető. A középkor, a XVI-XVII. század és az újkor eszmei-fogalmi világa között átjárhatatlanul nagy távolságok vannak. Mivel mai társadalmi-politikai fogalmaink (meggyőződéseink) eredetéről és hagyományáról kellene ennek az eszme-történelemnek számot adnia, látóhatára aligha terjedhetne túl a XVIII. század első felén, ami meglehetősen szerény igénybejelentés. Továbbá az eszmei referenciák eredetére vonatkozó kérdés igenis feltehető, s ebben az esetben ez az eszmékből összeszőtt magyar történelem végső forrásait tekintve egy-két tucat külföldi politikai gondolkodó kreatúrájaként állna előttünk?

Konklúzió: talán annyi, hogy a magyar eszmetörténet a genuin magyar filozófiai hagyomány hiánya miatt óhatatlanul kritikusabb, mondhatni agresszívebb színben tűnik fel, mint másutt, és ezért intézményes elfogadtatása talán még nagyobb ellenállásba ütközik, mint másutt. Mindazonáltal számosan vannak, akik úgy gondolják, hogy az eszmetörténet hathatósan közreműködhet abban, hogy a magyar humaniorák egésze – ez a kicsi és családias tudományosság – a lehető legmesszebb jusson el önnön feladatának megértésében és megértetésében.

²³ Bence, i. m., 89. o.